

ONZELF OP AFSTAND BESTUREN: DE MENS EN PERSUASIVE TECHNOLOGY

Steven Dorrestijn* en Lars Assen**

[Concept van een tekst verschenen als: S. Dorrestijn & L. Assen (2017), Onszelf op afstand besturen: De mens en Persuasive Technology. In *Verleiding tot gezond gedrag: Persuasive technology in de gezondheidszorg*. (Annalen van het Thijmgenootschap 105.3) (pp. 121-138). Nijmegen: Valkhof pers.]

INLEIDING

Persuasive technology is bedoeld als een methode om mensen te ondersteunen bij de verandering van hun gedrag in wenselijke richting. Denk aan energie besparen meer bewegen, of gezonder eten. Persuasive technology gaat dus gepaard met nobele doelen. Blijft de vraag wat wenselijk is en wie dat bepaalt. Zonder een definitieve oplossing te geven, wordt aan zulke vragen wel tegemoetgekomen met het ethisch uitgangspunt dat deze technologie alleen met medeweten en instemming van de mensen zelf gebruikt hoort te worden. Toch laat dat onverlet dat dezelfde strategieën ook zonder medeweten en instemming kunnen worden toegepast. En we stuiten dan op een dieper, filosofisch probleem: in hoeverre kunnen en moeten wij mensen ons eigenlijk bewust zijn van wat ons vormt en beïnvloedt?

Om te zorgen dat overtuigende technologieën op een maatschappelijk verantwoorde manier worden gebruikt, is het nodig filosofisch te reflecteren op wat beïnvloeding en vrijheid betekenen voor ons mensen. Wat is de aard en de oorsprong van zelfreflectie en van vrijheid? Dit zijn oude filosofische vragen over de mens, die bijvoorbeeld ook spelen als het gaat over onze biologische evolutie, of in het kader van vorderingen in het hersenonderzoek. Maar juist de opkomst van slimme technologie die ons aanspoort tot gedragsverandering maakt deze vragen van de wijsgerige antropologie ook vandaag actueel. Welke mensbeelden liggen er onder persuasive technology? Hoe kunnen we vrijheid en zelfreflectie begrijpen in relatie hiermee?

We leiden het thema van de filosofische aspecten van persuasive technology verder in aan de hand van een kort verslag van de onlangs gehouden conferentie 'Persuasive Amsterdam'. Vervolgens gaan we te rade bij de filosofen Michel Foucault en Helmuth Plessner om vanuit hun perspectief te ontdekken wat de menselijke vrijheid kan betekenen als we tegelijk volledig erkennen dat de mens geworteld is in natuur, materie en techniek. Ten slotte bespreken we welke overwegingen dit oplevert voor de toepassing van persuasive technology.

PERSUASIVE TECHNOLOGY EN GEAUTOMATISEERDE SAMENLEVING

In april 2017 vond de jaarlijkse wereldwijde conferentie over persuasive technology plaats in Amsterdam, met voorafgaand een workshop die gewijd was aan ethiek en persuasive technology. Met ongeveer 15 deelnemers werd flink gediscussieerd over de vraag wat wel en wat niet maatschappelijk verantwoorde vormen van dit soort technologie zijn. In hoeverre zouden mensen zich bewust moeten zijn van beïnvloedingsstrategieën en in hoeverre is dat praktisch haalbaar? Gaat het niet ten koste van de effectiviteit van gedragsbeïnvloeding als mensen de strategieën helder doorzien? Een ander probleem waarover werd gesproken, was of het ooit te voorkomen

valt dat persuasive technology wordt gekaapt door bedrijven die tegen de bedoeling in alle mogelijke beïnvloedingstechnieken achter de rug van mensen om zullen toepassen voor marketing en gewin.

Op de conferentie zelf was vervolgens echter weinig aandacht voor dit soort vragen. De meeste lezingen gingen over voorbeelden van technische systemen om gewenst gedrag te ondersteunen, vooral op het gebied van eHealth. De focus van het wetenschappelijk onderzoek bleek daarbij te liggen op het bepalen van het effect. Persuasive technology is een aansprekend idee, maar in hoeverre slaagt de gehoopte gedragsbeïnvloeding in de praktijk? Het leek wel of overige theoretische en ethische vragen buiten het blikveld konden blijven omdat men zich zo specifiek richtte op gewenste en onschuldige vormen van gedragsbeïnvloeding. “Behaviour support system” was een veel gehoorde term. Volgens die bedoeling is persuasive technology een techniek om mensen met hun medeweten en instemming te ondersteunen om hun gedrag te verbeteren in een door henzelf en anderen wenselijk gevonden richting.

Het is wel goed om deze inkadering die veel mensen voor persuasive technology hanteren expliciet te maken. Dat kan door een vergelijking te maken met andere manieren waarop techniek mensen kan beïnvloeden.¹ Bij persuasive technology speelt het cognitief proces van beslissingen over gedrag een rol. Daarmee onderscheidt “overtuiging” door techniek zich van fysiek door techniek “afgedwongen” gedrag. Denk aan het verschil tussen een omgeroepen boodschap om niet te vergeten uit te checken met de ov-chipkaart en poortjes die je alleen doorlaten als je uitcheckt. “Nudging”, een ander populair concept voor gedragsbeïnvloeding met technologie is nauw verwant aan persuasive technology. Weliswaar heeft de term “nudge” de betekenis van een fysieke por, maar de theorie richt zich toch vooral op cognitieve interactie tussen mens en techniek.

Bij dwang is er meestal wel medeweten maar doorgaans geen instemming. Bij “onderbewuste zintuigelijke prikkeling” (zoals een prettige of juist afstotende sfeer door licht, geluid of geur) en bij “onderbewuste boodschappen” (om ideeën in te planten) zijn medeweten en instemming allebei afwezig of zwak. Deze beide strategieën vallen dus strikt genomen niet onder persuasive technology, maar liggen er in de praktijk verwarrend dicht tegenaan. Onderbewuste boodschappen worden toegepast in veel van de illusies in het populaire televisieprogramma Mindf*ck. De illusionist laat deelnemers bijvoorbeeld een speelkaart kiezen. Daarbij plant hij vooraf in hun hoofd welke kaart zij zullen kiezen. Als hij blijkt te weten welke kaart er is getrokken, is dat dus niet omdat hij achteraf de keuze raadt, maar omdat hij vooraf het maken van de keuze had beïnvloed. Onderbewuste boodschappen zijn populair als marketingstrategie en het is gemakkelijk te zien waarom dit ook interessant is voor politieke propaganda en beïnvloeding in onze tijd van Internet en sociale netwerken.

Beïnvloeding achter de rug van mensen om stond centraal in de afsluitende lezing van de conferentie in Amsterdam. Het was een verrassend einde aangezien het ethische perspectief tijdens het hoofdprogramma tot dan toe erg op de achtergrond was gebleven. De Zwitserse socioloog Dirk Helbing hield een donderpreek van een uur lang over de “automatisering van de samenleving”.² De lezing was een indringende oproep om alert te worden op het gebruik van “big data” en “computeralgoritmes” om mensen te besturen. In plaats van dat we kritisch nadenken over wat waar en goed is, laten we ons door data, statistieken en algoritmes voorzeggen wat we moeten doen. De beïnvloeding van stemmers bij de recente Amerikaanse presidentsverkiezingen

was het centrale voorbeeld. Er zijn volop aanwijzingen dat zowel de kandidaten in de VS onderling als andere staten van buitenaf zich inlieten met pogingen om kiezers te beïnvloeden door berichten op sociale media te verspreiden. Daarbij kon dezelfde kandidaat voor de ene kiezer gepresenteerd worden als groen en voor de ander als patriottistisch. Het gaat om het winnen van een stem, niet om correcte voorlichting.

Gezien vanuit de techniekfilosofie gaf Helbing een nauwelijks genuanceerde, ronduit dystopische evaluatie van alle feiten en vermoedens. Misschien diende dit een retorische strategie om het gehoor te overtuigen van het belang van nadenken over vrijheid en participatie van burgers in de digitale en slimme toekomst. Het is echter wel de vraag of een donderpreek alleen genoeg is voor het openen van discussie hierover. We moeten ook op een meer genuanceerde manier onze ambivalente situatie van vandaag leren begrijpen. Dat is precies waaraan we in dit hoofdstuk willen bijdragen door te onderzoeken wat de betekenis van vrijheid en zelfreflectie kan zijn in een wereld vol slimme technologie.

TECHNIEK EN MACHT – FOUCAULT

Voor verder nadenken over de mens in een geautomatiseerde samenleving haken we om te beginnen aan bij het werk van de Franse filosoof Michel Foucault (1926-1984). Zijn werk is voor ons thema relevant omdat daarin een verbinding wordt gelegd tussen een maatschappijkritisch perspectief en onderliggende filosofische vragen over de mens. De wijsgerig-antropologische vraag wat de mens is, komt aan bod in zijn werk *Les mots et les choses (De woorden en de dingen)*³ uit 1966. Daarna, in 1975, werkt Foucault dit meer maatschappijkritisch uit in *Surveiller et punir (Discipline, toezicht en straf)*.⁴ Wij lezen Foucault in omgekeerde volgorde, want we beginnen met de maatschappijkritische vragen om daarna de onderliggende wijsgerig antropologische thema's te verkennen.

Van toezicht en correctie naar *sensing* en beïnvloeding

In *Discipline, toezicht en straf* beschrijft Foucault hoe in de moderne maatschappij steeds meer instituties met specifieke procedures ontstaan die ieder individu moet leren volgen. Onder het mom van vooruitgang in kennis en efficiëntie moeten mensen allemaal naar school en de klassen van laag naar hoog doorlopen, in fabrieken de ritmes van de machines en van strikte werktijden volgen, de behandelprocedures in het ziekenhuis ondergaan. De voordelen hiervan zijn moeilijk te ontkennen. Wie wil niet zichzelf ontwikkelen door onderwijs? Velen van ons hadden al eens een zo ernstige kwaal dat ze zonder de moderne ziekenhuisgeneeskunde al niet meer hadden geleefd. Maar zien we ook de prijs van deze vooruitgang?

Foucault vergelijkt de indelingen, rangordes en procedures die alle activiteiten in het leven zijn gaan structureren met de discipline in het leger. Ieder van ons wordt gedisciplineerd: lichaam, gedragingen en manier van denken worden door oefeningen vormgegeven. In moderne, democratische samenlevingen zijn mensen vrijer in de zin dat ze meer burgerrechten hebben. Echter, Foucault wijst erop dat dit gepaard is gegaan met een enorme toename van bemoeienis met de details van ons alledaagse leven. Dat is volgens Foucault een nieuwe vorm van macht, niet van een menselijke machthebber die over ons heerst, maar een "anonieme" macht die "disciplineert": ieder van ons wordt aangepast en getraind om goed te functioneren in de moderne maatschappij.

Techniek speelt in de analyse van Foucault een belangrijke rol. De moderne maatschappij is een maatschappij vol spullen, apparaten en systemen. Daarin goed aangepast leven betekent ook het leren gebruiken en inlijven van al die spullen. Foucault haalt dit naar voren door te kijken hoe soldaten worden gedisciplineerd om allemaal op precies dezelfde manier te marcheren, hun wapen te dragen en te schieten: mens en geweer worden tot één geheel gesmeed. Minder onder dwang maar toch vergelijkbaar is het leren schrijven op school. Het is snel vergeten, maar het kost heel wat oefening om een pen te leren vasthouden en grote en kleine lussen te tekenen alvorens we ten slotte zonder nadenken vlot en vloeiend ons verhaal kunnen neerpennen.⁵

Het meest bekende en in het oog springende voorbeeld van techniek bij Foucault is het Panopticon. Dat is een plan van de filosoof en hervormer Jeremy Bentham voor een cirkelvormige gevangenis (van rond 1790). Daarin zitten alle gevangenen in een afzonderlijke cel en kunnen vanuit een centrale wachttoren allemaal continu onder toezicht worden gehouden. Nog beter wordt het als iedereen elkaar ziet en controleert zodat een aparte bewaker niet langer nodig is. Benthams droom is dat het principe van alomvattend toezicht in de hele maatschappij toegepast wordt. In die maatschappij waar niets ongezien blijft, krijgt niemand de kans om ongestraft een misdaad te begaan. Sterker nog, Bentham meent dat continu toezicht het geweten perfectioneert: mensen zullen alleen nog maar redelijk en moreel willen handelen, gericht op het maximaliseren van het geluk en welzijn van zoveel mogelijk mensen.

Dit utopisch plan van Bentham wordt door Foucault juist als een dystopisch schrikbeeld gepresenteerd. Het is vanwege Foucaults kritische analyse dat het Panopticon tegenwoordig vooral symbool staat voor de bedreiging van privacy in onze samenleving vol bewakingscamera's en dataverzameling. Cruciaal is daarbij, zoals Foucault naar voren brengt, dat het toezicht zoals het werkelijk gerealiseerd is vaak juist niet volledig transparant is. Mensen worden door camera's onder toezicht gehouden maar kunnen niet terugkijken. En degenen die toezichthouden worden zelf niet gezien.

Het ideaal is toezicht en straf in volledige openbaarheid. In de werkelijkheid zien we volgens Foucault eerder enkelzijdig toezicht en disciplineren. Met de huidige ontwikkelingen rond slimme technologie is deze analyse opnieuw uiterst relevant. Typisch voor slimme technologie is het gebruik van allerlei sensoren en algoritmes om mensen te profileren en diensten op hen af te stemmen. Mensen hebben meestal weinig inzicht in de verzamelde data en de beslissingsprocessen die leiden tot welke diensten hen worden voorgeschoteld en aangeraden. Er vindt dus een verdere verschuiving plaats van toezicht en correctie waar mensen zelf bewust bij zijn naar *sensing* en beïnvloeding achter de rug van mensen om.

Waar blijft de mens als de Cirkel zich sluit?

In de film *The Circle* (Ponsoldt 2017) naar de gelijknamige roman van Eggers uit 2013 zijn deze thema's uitgewerkt voor onze tijd van internet en sociale media. Werknemers van het bedrijf achter het sociale netwerk "De Cirkel" delen alles wat zij doen online. Voortdurend krijgen ze feedback met een *ranking*. Dat helpt hen om op de hoogte te zijn en zichzelf te verbeteren. Allemaal geheel vrijwillig. Wie zou dat nu niet willen? Dit is dus ook een goed voorbeeld van persuasive technology als ondersteunend systeem voor het optimaliseren van ons gedrag. Daarbij zijn de idealen van Bentham duidelijk te herkennen. Hoe meer kennis, hoe beter we de perfecte versie van onszelf kunnen realiseren. Volledige transparantie maakt iedereen deugdzaam.

Maar ook de kritische analyse in lijn met Foucault komt naar voren in de film. Dat iedereen perfect wil zijn, komt heel gekunsteld over. En mensen worden zo door de *rankings* opgejut dat ze instorten van vermoeidheid. Dat is de anonieme disciplinerende macht van Foucault die mensen vormt – en in de dystopische wending die de film later krijgt uiteindelijk ondragelijk vervormt. Bovendien blijkt dat de eigenaren van de Cirkel zelf niet transparant willen worden. Daarmee valt het hele ideaal nog meer in duigen. De macht lost niet op in transparantie maar corrupteert: heel het systeem blijkt te functioneren ten dienste van de eigenaren in de top. Dit laatste probleem wordt overigens opgelost in het slot van de film. De slechteriken worden ontmaskerd. Zo overwint oppervlakkig gezien toch de utopie van de transparante wereld waarin iedereen geoptimaliseerd leeft.

Of zitten we dan pas echt gevangen? “De cirkel sluiten”, dat is het goedbedoelde maar toch zeer bedenkelijke ideaal van het bedrijf De Cirkel. Op deze metafoor kunnen we goed aanhaken met de visie op de mens in *De woorden en de dingen*. Het thema in dit eerdere hoofdwerk van Foucault is niet macht, maar kennis over de mens. Daarbij is op de achtergrond steeds Immanuel Kant (1724-1804) aanwezig. Met zijn kritische filosofie sloot Kant aan bij de moderne wetenschap en richtte hij zich tegen de metafysische speculatie uit het verleden. Volgens de moderne wetenschappelijke visie komt kennis tot stand door empirisch onderzoek en zelfstandig denken. Dit betekende volgens Kant het ontwaken uit een “dogmatische sluimer”. Rationeel, wetenschappelijk denken komt in de plaats van onwetenschappelijke dogma’s.

Ook onszelf, de mens, kunnen we wetenschappelijk onderzoeken. Een eigenaardigheid, waar Foucault telkens op terug komt, is dat het in de menswetenschappen gaat om kennisverwerving door onszelf, maar ook over onszelf. Daarbij geldt dat wat we te weten komen over ons leven invloed zal hebben op hoe we leven. De mens vormt een veranderlijk kennisobject. Kennis over onszelf als object verandert onszelf als subject. Daarom kunnen we geen definitieve kennis hebben over hoe het leven is of bedoeld is. Bovendien, dat we onszelf veranderen en verwerkelijken is de meest ongrijpbare maar ook de meest wezenlijke eigenschap van de mens.

Wetenschap en techniek zijn daarbij niet weg te denken. Maar in een doorgeslagen vorm van definitieve kennis en volledige beheersing zouden we net datgene verliezen wat ons menselijk maakt. In de plaats van een dogmatische sluimer, dreigt voor de moderne mens een “antropologische slaap”. Als we van te weinig naar te veel wetenschap doorschieten kunnen we onszelf als mens laten inslapen. De vraag die we ons met Foucault kunnen stellen, is of niet juist dat gebeurt met het sluiten van de cirkel.

Via vragen over macht en techniek zijn we bij achterliggende vragen beland over de menselijke vrijheid en zelfreflectie in relatie tot techniek. Bij het ideaal van de toepassing van persuasieve technology met medeweten en instemming van mensen hoort een bepaald mensbeeld, namelijk dat de mens keuzevrijheid heeft in de omgang met techniek en inzicht in de invloeden van techniek. In de praktijk staan maatschappelijke machtsverhoudingen die vrijheid in de weg. En zelfs in een utopische wereld waar de beïnvloeding in alle openbaarheid plaatsvindt, blijft het nog de vraag of mensen wel voldoende kritisch bewustzijn van hun situatie hebben.

TECHNIEK EN DE MENS – PLESSNER

De vraag hoe we de mens met zowel bewustzijn, zelfreflectie en vrijheid als ook met een lichaam en als deel van de wereld vol techniek kunnen begrijpen, is bij uitstek een wijsgerig-antropologische vraag. We zagen deze vraag bij Foucault verschijnen. Voor een meer expliciete bespreking keren we ons tot Helmuth Plessner (1892-1985), die met zijn hoofdwerk uit 1928, *Die Stufen des Organischen und der Mensch* (De stadia van het organische en van de mens)⁶, geldt als wellicht de belangrijkste grondlegger van de filosofische antropologie van de 20e eeuw.⁷ Zijn ideeën over de “natuurlijke kunstmatigheid” en “excentrische positie”, kunnen we (in navolging van andere techniekfilosofen, zoals in Nederland Jos de Mul⁸, Petran Kockelkoren⁹ en Peter-Paul Verbeek¹⁰) goed gebruiken om meer begrip te krijgen van de relatie tussen mens en techniek.

Over de eigen schouder meekijken

Om de manier van bestaan van de mens te karakteriseren, onderzoekt Plessner hoe mensen een afgrenzing tussen zichzelf en de omgeving realiseren. Daarbij begint hij eerst met hoe planten en dieren in relatie staan met hun omgeving om van daaruit te beschrijven hoe dat bij mensen anders is. Planten hebben een stofwisselingsproces met hun omgeving. Dieren zijn zich daar bovenop bewust van hun omgeving en reageren erop door middel van een feedback-systeem dat correspondeert met hun centrale zenuwstelsel. Zowel planten als dieren krijgen hun bestaan in verhouding tot hun omgeving grotendeels aangereikt. In vergelijking daarmee geeft de mens (als dier met meer cognitief reflecterend vermogen) zelf actief vorm aan de eigen manier leven en de relatie met de omgevingsfactoren.

Die menselijke toestand karakteriseert Plessner nu vanuit zijn analyse van levend organisme in verhouding tot omgeving als “excentrische” positie. Wij vallen niet helemaal met onszelf samen, wij zijn niet volledig gecentreerd. Naast dat we onszelf zijn, hebben we ook een verhouding van buitenaf tot onszelf. Zo kun je zeggen dat de mens niet alleen een lichaam is maar ook een lichaam heeft. Van een steen of plant heeft het geen zin om dat zo te zeggen. De dubbelheid van het hebben en het zijn werkt verder door dan alleen het fysieke lichaam. De mens beleeft het eigen lichamelijke zijn, maar kan vervolgens dat beleven op zijn beurt ook weer beleven. Als het ware *kijkt de mens altijd over de eigen schouder mee*.

De excentrische positie van het over de eigen schouder meekijken kenmerkt zich volgens Plessners analyse door drie perspectieven. Jos de Mul geeft hiervoor een makkelijke analogie.¹¹ Hij stelt dat deze drie manieren waarop de mens zich tot zichzelf verhoudt gezien kunnen worden als het eerste-, tweede- en derde-persoonsperspectief. Zo ervaren we onszelf vanuit introspectie (ik), in onze interacties met anderen (jij) en als instrument (het).

Als voorbeeld nemen we hier *Quantified Self*. Dat is een beweging van mensen die met technische hulpmiddelen zoals een smartwatch zoveel mogelijk cijfers over hun gezondheidstoestand en activiteiten verzamelen en openbaar delen. Met behulp van deze activiteiten van *self-tracking of lifelogging* willen zij vroegtijdig gezondheidsproblemen opsporen, bijdragen aan meer kennis over ziektes en zo gezond en lang mogelijk leven.

We kunnen met Plessner beschrijven hoe de mens zich tot zichzelf verhoudt bij het gebruik van Quantified Self-methoden. Vanuit het eerste-persoonsperspectief draagt Quantified Self bij aan hoe de eigen lichamelijke wordt ervaren en gemanaged. De technologie draagt bij aan hoe we over onszelf en ons lichaam denken en van daaruit doelen formuleren. Vanuit het

tweede-persoonsperspectief komt een andere dimensie die eigen is aan Quantified Self naar voren: de verzamelde cijfers, zoals een hardlooppafstand en hardlooptijd, worden vaak gedeeld met anderen. Mensen gaan hun activiteiten vergelijken met en afstemmen op de door anderen gedeelde cijfers. Onder het derde-persoonsperspectief valt hoe het eigen lichaam als instrument kan worden gebruikt om de gestelde doelen, streefwaarden, te behalen.

Van nature kunstmatig

Zo beknopt neergezet, roept Plessners karakterisering van de mens met het begrip excentriciteit wellicht meteen de vraag op of er wel zo'n afgebakend verschil is tussen mens en dier. En ook is het de vraag of mensen altijd volledig de eigen karakteristieke positie probleemloos bezet houden of dat er sprake kan zijn van meer of minder menselijk zijn. Zoals we zagen suggereerde Foucault immers dat de mens zichzelf kan laten inslapen. Bij Foucault zagen we de feilbaarheid van het ideaalbeeld van een vrije mens. Bij Plessner vinden we een meer bevestigende beschrijving van hoe het bestaan van de mens er dan wel uitziet. Maar het is duidelijk dat het wezen van de mens volgens Plessner paradoxaal van aard is. De excentrische positie is niet eens en voor altijd te beschrijven of te bereiken. Dit analyseert Plessner met wat hij de drie antropologische grondwetten heeft genoemd: de kunstmatige natuurlijkheid, de bemiddelde onmiddellijkheid en de utopische positie.

De *kunstmatige natuurlijkheid* duidt aan dat de mens een wezen is dat van nature een gebrek heeft dat niet in zijn eigen biologische natuur valt op te lossen. Kunstmatige aanpassingen om het gebrek op te vullen horen bij de mens, van nature. Mensen worden in een bepaalde tijd en cultuur geboren en bestaande cultureel overgeleverde technieken bieden een eerste vorm voor omgang met het gebrek. Daarnaast kunnen mensen proberen het gebrek op te lossen met nieuwe kunstmatige constructies. Bijvoorbeeld, overgeleverde eetgewoonten zorgen er in de regel voor dat we eten wat gezond en voedzaam is. Tegenwoordig kunnen we echter, in de geest van Quantified Self en met persuasive technology, door middel van lifelogging intensiever onderzoeken welke voeding gezond uitpakt en daarmee ons eetpatroon optimaliseren. De wet van de natuurlijke kunstmatigheid stelt dat zowel lifelogging als de overlevering van eetgewoonten uitingen zijn van het onoverkomelijke gegeven dat de mens zich met zijn eigen voeding en gezondheid bezig moet houden.

De *bemiddelde onmiddellijkheid* sluit aan op de kunstmatige natuurlijkheid. We hebben normaal gesproken niet de ervaring dat we bestaan dankzij culturele en technische verworvenheden. De kunstmatige toevoegingen *bemiddelen* wel degelijk hoe wij bestaan en leven. Maar ze zijn deel geworden van ons wezen, we ervaren ons eigen bestaan als natuurlijk, niet als bemiddeld: *on-middellijk*. Bijvoorbeeld onze waarneming: het lijkt alsof de wereld op een objectieve manier aan ons verschijnt, onafhankelijk van interpretatie. Maar onze zintuigelijke waarnemingen worden cultureel bemiddeld door taal, kunst en techniek.¹²

Daarom is het juist van belang om te reflecteren op hoe de wereld aan ons verschijnt. Wat vanzelfsprekend lijkt, berust vaak op een complex netwerk van veronderstellingen die bijdragen aan onze interpretatie van de wereld. Door *self-tracking* leren we ons lichaam in getallen kennen, maar die nieuwe kennis gaat wel deels ten koste van een oudere manier van ons lichaam aanvoelen. Het is de vraag of we beter af zijn met het nieuwe lichaamsbewustzijn. Maar we kunnen ook niet zeggen dat het oude beter was omdat dat nog onbemiddeld, natuurlijk zou zijn.

De *utopische positie*, de derde wet, gaat over de behoefte om een thuis te vinden hoewel de mens altijd thuisloos zal blijven. Plessner gebruikte deze wet onder meer om religieuze instellingen, maar ook totalitaire politieke stromingen die een absolute waarheid aanhangen te bekritisieren. Utopische visies over technische perfectionering van het leven kunnen uiteraard ook in dit licht worden bekeken. Dat de mens niet met zichzelf samenvalt veroorzaakt een ervaring van gebrek en niet-thuiszijn. De mens zoekt voortdurend naar eenheid en compleetheid. Desondanks is juist het nooit slagen van dat eeuwig zoeken wat de mens tot mens maakt.

Quantified Self brengt een nieuw soort kennis ten opzichte van onszelf. Dat kan een startpunt zijn voor vragen over hoe we willen leven met gebruik van die kennis. Maar stellen we wel die vragen, of menen we dat metingen en cijfers als vanzelfsprekend de weg naar een optimale manier van leven wijzen? Als we berekeningen over optimaal leven als levensregel opvatten en met ondersteuning van *persuasive technology* toepassen dan zijn we bij het beeld van het sluiten van de cirkel. In het perspectief van Plessner betekent dit utopisch beeld echter een miskennis van de excentrische positie; we houden onszelf voor de gek.

OPLETTEN ALS WE ONSZELF OP AFSTAND BESTUREN

We begonnen met de constatering dat *persuasive technology* als nobel uitgangspunt heeft dat gedragsondersteuning met medeweten en instemming van mensen behoort te worden toegepast. Maar laat die technologie zoals het bedoeld is zich wel netjes afbakenen van manipulatie? En klopt het achterliggende ideaalbeeld van de bewuste en keuzevrije mens? Deze vragen kwamen op scherp te staan door Helbings dystopisch schrikbeeld van een geautomatiseerde samenleving. Kunnen en moeten we in opstand komen tegen beïnvloeding en de automatisering van de samenleving?

In sommige concrete gevallen zouden we dat vast en zeker moeten. Maar we hebben behoefte aan meer inzicht in de relatie tussen mens en techniek om te zien op welke manier en in welke mate we ook kunnen bijsturen. Voor een kritiek van *persuasive technology* is het beste beeld niet dat van een maatschappelijke opstand tegen beïnvloeding in het algemeen. Helbing zelf geeft als richting voor een oplossing dat wij burgers onszelf moeten besturen in plaats van ons op afstand door geautomatiseerde techniek te laten besturen.¹³ Daar zijn we het op hoofdlijnen mee eens, maar de suggestie moet niet zijn dat het ofwel technische automatisering is, ofwel menselijke vrijheid. Daarom zochten we filosofische nuancering en verdieping met betrekking tot de verhouding tussen mens en techniek en met name de betekenis van vrijheid daarin.

Het idee van vrijheid onderscheidt de mens van alle andere bestaansvormen. Maar die vrijheid valt niet te begrijpen als een eigen substantie of sfeer tegenover het materiële bestaan van materie, natuur en techniek. Beter helpt ons Plessners concept van de excentrische positie. De mens is niet een compleet en gesloten wezen, maar kijkt over de eigen schouder met zichzelf mee en geeft zelf mede vorm aan de eigen manier van bestaan en wisselwerking met de omgeving. Als we dit vertalen naar *persuasive technology*, dan laat het vraagstuk van vrijheid en beïnvloeding zich niet goed vatten met de dualiteit van onszelf besturen tegenover automatisch op afstand bestuurd worden. Eerder ligt onze situatie daar ergens tussenin; of eigenlijk zijn beide aspecten tegelijk van toepassing. Typisch voor *persuasive technology* is, zogezegd, dat *we onszelf op afstand besturen*.

Aan de dubbelheid van beïnvloeding en vrijheid die in deze omschrijving naar voren komt, valt niet te ontkomen. Het lijkt daarom niet mogelijk om persuasive technology van ethische bezwaren vrij te pleiten door te stellen dat het de goed bedoelde en geoorloofde vorm van technische gedragsondersteuning is, netjes afgebakend van manipulatie van gedrag. Een absolute afbakening tussen vrijheid respecterende gedragsondersteuning en manipulatie valt theoretisch niet te maken. In de praktijk komt het erop aan dat we zelf op een pragmatische manier de afbakening tussen wenselijke en onwenselijke ondersteuning aanbrengen.

Het is daarom behulpzamer om persuasive technology te zien binnen een waaier van overlappende vormen van gedragsbeïnvloeding en te ontdekken welke vormen van meekijken en verzet erbij mogelijk zijn. Bij fysieke dwang is het bijna vanzelfsprekend dat je kritisch over je eigen schouder meekijkt. Het veranderen van je situatie kan daarentegen lastig zijn. Onderbewuste boodschappen zou je met heel weinig fysieke moeite kunnen omzeilen, maar zijn tegelijk juist heel moeilijk om te herkennen. Onoplosbaar ingewikkeld en paradoxaal wordt het als we een niveau dieper kijken naar de doelen achter de gedragsverandering. Wat als we op alle apps telkens maar ja klikken zonder ons af te vragen of we met de doelen instemmen? Of wat als we de logica van de technologie overnemen als doelen voor ons leven?

Bij voorbeelden van persuasive technology spelen juist deze vragen over kritisch bewustzijn van doelen. Quantified Self is een mooie casus omdat aanhangers hiervan zich heel intensief inlaten met leefstijlbeïnvloeding middels sensors, databases en algoritmes, en daar bovendien heel bewust en actief zelf mee bezig zijn. Het is een voorbeeld van hoe we als mens een houding kunnen innemen ten opzichte van de hoogtechnologische omgeving waar we onderdeel van zijn, zonder er ons blind door te laten meevoeren. Maar deze lifeloggers kunnen zich op een ander niveau toch laten verblinden. Wordt namelijk de vraag wel gesteld of dit kwantificeren van jezelf het ware leven inhoudt? Quantified Self heeft trekken van de utopische visie van de gesloten cirkel waarin alle vragen beantwoord zijn. Denk aan de film de Cirkel waar iedereen de vooruitgang omarmt maar waar het vanuit het mensbeeld van Plessner en Foucault een goede vraag is of mensen op zijn minst nog bijgedachten hebben.

In een wereld vol slimme technologie ligt het in de aard der dingen dat onze manier van leven de vorm krijgt van onszelf op afstand besturen. Foucault en Plessner helpen ons te leren inzien dat daarbij onze menselijkheid op het spel staat, niet per se negatief, maar dan moeten we wel kritisch blijven opletten als we onszelf op afstand besturen. Excentriciteit is een interessant begrip voor het geven van betekenis aan een kritische houding ten opzichte van de technologie waarmee we innig verweven zijn. Het is echter niet een criterium dat je kan afvinken: voldaan of niet voldaan. We kunnen met Plessner zeggen dat de mogelijkheid om over de eigen schouder mee te kijken er in structurele zin altijd is, hoewel we zeker ook met Foucault argwaan kunnen hebben of die mogelijkheid wel altijd geactualiseerd wordt in concrete maatschappelijke en technische omstandigheden.

NOTEN

*Steven Dorrestijn is associate lector Ethiek en Technologie aan de hogeschool Saxion. Hij promoveerde aan de Universiteit Twente en behaalde een master filosofie in Parijs. Zijn onderzoek richt zich op Michel Foucault en de impact en ethiek van techniek.

**Lars Assen is als docent/onderzoeker verbonden aan de hogeschool Saxion. Hij studeerde techniekfilosofie aan de Universiteit Twente en ethiek en politieke filosofie in Aarhus. Zijn belangstelling gaat onder meer uit naar het werk van Helmuth Plessner en ethische vraagstukken rondom medische technologie.

¹ Zie hiervoor de Product Impact Tool: www.stevendorrestijn.nl/tool en S. Dorrestijn & M.A. Vonk, De privacy-vriendelijke zorgcamera die mensen desondanks niet wilden: Over de impacts en de moraal van techniek. *Tijdschrift voor Gezondheidszorg en Ethiek* 2016-26(3), pp. 73-78.

² D. Helbing, The automation of society is next: How to survive the digital revolution. CreateSpace Independent Publishing Platform, 2015.

³ M. Foucault, De woorden en de dingen: Een archeologie van de menswetenschappen (herziene druk). Amsterdam: Boom 2006. (Les mots et les choses. Paris: Gallimard 1966).

⁴ M. Foucault, *Discipline, toezicht en straf: De geboorte van de gevangenis* (5^e druk). Groningen: Historische Uitgeverij 2007. (*Surveiller et punir*. Paris: Gallimard 1975).

⁵ S. Dorrestijn, Technical mediation and subjectivation: Tracing and extending Foucault's philosophy of technology, *Philosophy & Technology*, 2012-25(2), pp. 221-241.

⁶ H. Plessner, Die Stufen des Organischen und der Mensch: Einleitung in die philosophische Anthropologie, Berlijn & New York: Walter de Gruyter 1975.

⁷ J. de Mul, Kunstmatig van nature: onderweg naar Homo sapiens 3.0. Rotterdam: Lemniscaat 2014.

⁸ J. de Mul, *Cyberspace Odyssee*. Kampen: Klement 2002.

⁹ P. Kockelkoren, The quest for the sources of the self, seen from the vantage point of Plessner's material a priori. In: J. de Mul (ed.) *Plessner's Philosophical Anthropology*, Amsterdam, Amsterdam University Press 2014, pp. 317-333.

¹⁰ P.-P. Verbeek, De grens van de mens: over techniek, ethiek en de menselijke natuur. Rotterdam: Lemniscaat 2011.

¹¹ J. de Mul, *Understanding nature. Dilthey, Plessner and biohermeneutics*. In: G.D. Anna, H. Johach & E.S. Nelson (eds.), *Dilthey, Anthropologie, und Geschichte*. Würzburg: Königshausen & Neumann 2013, pp. 459-478.

¹² P. Kockelkoren, *Techniek: Kunst, kermis en theater*. Rotterdam: NAI 2003.

¹³ D. Helbing, From remote-controlled to self-controlled citizens. *The European Physical Journal Special Topics*, 2017-226(2), pp. 313-320.